

Gulyás Ábel – Matura Tamás¹: Nótári Tamás: *Jog, vallás és retorika*.

Debreceni Jogi Műhely, 2009. évi (VI. évfolyam) 3. szám (2009. július) 9-12.

Az ókor legjelentősebb szónoka, Marcus Tullius Cicero Kr.e. 63-ban mondta el védőbeszédét a következő évre *consullá*, a római állam legfőbb vezetőjévé választott, Lucius Licinius Murena védelmében, akit a választási küzdelemben alulmaradt vetélytársai választási csalással, vesztegetéssel (*ambitus*) vádoltak. Az esküdtsek felmentette Murenát, aki így 62 elején megkezdhette hivatali működését, s átvehette az előző év *consulának* (és perbeli védőjének) Cicerónak a hivatali örökét.

Nótári Tamás monográfiája a *Pro Murena* tükrében mutatja be a római jogi gondolkodásban szorosán összefonódó három elemeket: a jogintézmények kialakulása során igen fontos vallási gyökereket és a jogérvényesítés során, a peres eljárás rendjében a mainál jóval nagyobb szerepet játszó retorika művészetét. E tekintetben elengedhetetlen a történeti, a jogi, a vallási és a retorikai aspektusok összevetése, a szerző ennek megfelelően egyszerre elemzi jog-, irodalom- és vallástörténeti, valamint retorikai és filológiai oldaláról a szóban forgó jogintézményeket.

Írásunk célja nem a könyv részletes elemzése, komplex okfejtéseinek rekonstruálása és elhelyezése a római jog és az ókortudomány nemzetközi szakirodalmában, amelyen belül a szerző e munkájával a „*Cicero és a római jog*” témakörrel foglalkozó monográfiák sorában minden bizonnyal jelentős helyet vívott ki magának. (Annál is inkább, mivel Nótári könyve a magyar nyelvű kiadással egy időben némiképp rövidített formában külföldön angol nyelven is megjelent: *Law, Religion and Rhetoric in Cicero's Pro Murena*. Passau, Schenk Verlag, 2008.)

A szerző a *Pro Murena* két *paragraphus*ának elemzése kapcsán mutatja be a római gondolkodásban – kiváltképp az archaikus és preklasszikus kor jogi gondolkodásában – elválaszthatatlan egységet képező három szféra kapcsolódási pontjait. E tekintetben elengedhetetlen a történeti, a jogi, a vallási és a retorikai aspektusok összevetése, a szerző ennek megfelelően egyszerre elemzi jog-, irodalom- és vallástörténeti, valamint retorikai és filológiai oldaláról a szóban forgó forrásokat. Ezen interdiszciplináris elemzés mód a *Jog, vallás és retorika* alapvető vezérfonala, így a védőbeszéd több irányból történő megközelítésével komplex, a *Pro Murena* keletkezésének körülményeit bemutató monográfia születhetett meg.

A munka három fő részre tagolódik, az első, „*A Pro Murena történeti, jogi és retorikai háttere*” címet viselő, hét alfejezetre osztott fejezet Marcus Tullius Cicero életének és munkásságának áttekintését követően az *oratio* történeti hátterét világítja meg.² Az i. e. 63-as évi *consuli* választáson induló Murenát, választási csalással kapcsolatos vádakkal illették, és amelynek eredménye képpen Rómában veszélyes közjogi helyzet alakult ki. Külön kiemelendő a cicerói beszéd elhangzása pontos időpontjának meghatározásáról szóló elemzés. Az *oratio* szerkezete kapcsán megismerkedhetünk az antik retorika gyakori és sajátos stratégiájával, miszerint az ékesszóló, ünnepélyes védő először önmagát kívánja tisztázni. A harmadik alfejezet a *quaestio de ambitu* kialakulását és sajátosságait teszi elemzés tárgyává.

A következőkben Quintus Tullius Cicero művének, a *Commentariolum petitionis*, azaz *A hivatalra pályázók kézikönyve*, a ránk maradt legrégebbi, Kr.e. 64-ben keletkezett kampánytaktikai irat érdekesítő szerepével és jelentőségével ismerkedhetünk meg. Ebben

Quintus, Marcus Tullius Cicero öccse szolgál bátyjának tanácsokkal ahhoz, hogy milyen stratégiával nyerheti meg a consuli választásokat. A *consul* választás Rómában különös jelentőségűek voltak, hiszen a *consulok* meghatározó befolyással rendelkeztek a Birodalom politikájára, és a mindennapokra is. Quintus intelmeiben gyűjtötte össze a *consuli* tisztség elnyeréséhez szükséges tudnivalókat, amelyek még modern korunk viszonyaihoz is meglepően hasonlítanak. A *Commentariolum* a tömegek befolyásolásának, az ismertség és népszerűség, a választók jóindulata megszerzésének válogatott módszereit mutatja be. Quintus szerint a tisztség elnyerése érdekében a pályázónak semmilyen trükkötől, hamis ígérettől, hazugságtól, és színleléstől nem szabad visszariadnia.

A római köztársaság korában a vagyoni cenzuson alapuló ún. *comitia centuriata* választotta a birodalom legfőbb vezetőit. A rendszer lényege abban állt, hogy a lakosságot vagyoni helyzetüktől, jövedelmüktől függően katonai/politikai egységekbe (*centuriákba*) sorolták. A gazdagabbak „századai” természetesen nem érték el a száz főt, míg a nincstelének egyetlen *centuriája* létszámában legalább akkora volt, mint az egész első osztály, vagyis az arisztokrácia nyolcvan *centuriája* összesen. A *centuriák* száma annál nagyobb volt, minél gazdagabb személyekből álltak, így sikerült elérni, hogy a vagyontalanokat együttvéve is csak öt *centuria* képviselte. A szavazás *centuriánként* zajlott, méghozzá „felülről lefelé”. Ez azt jelenti, hogy először a gazdagabbak szavaztak, és utána a szegényebbek, a lakosság jó részét kitevő vagyontalanok pedig legutoljára. A szavazatokat *centuriánként* összesítették, és egy ilyen egység végül csak egy „igen” vagy „nem” szavazatot képviselt az azon belül kialakult többségtől függően. A szavazatokat folyamatosan, nem a választás végén számolták, és a szavazást csak addig folytatták, míg egy jelölt el nem érte az ötven százalék plusz egy szavazatot. Vagyis a „felülről lefelé” történő szavazás rendje miatt legtöbbször az arisztokrácia és a kereskedelemből meggazdagodott lovagrend szavazata elég volt a győzelemhez, a többi választópolgár már nem is járulhatott az urnákhoz. Ne feledjük: Róma köztársaság volt, de nem demokrácia! A kampánycsendet a rómaiak nem ismerték, de a választókat természetesen sokkal hatékonyabban lehetett a kampány során befolyásolni. Pompeiiből maradt ránk bizonyos, vakolatra festett választási hirdetmények. E hirdetésekre saját iparág szakosodott, olykor szignálták is e hirdetményeket, és innen tudható, hogy gyakran ugyanaz a reklámcég két ellentétes félnek is felajánlotta szolgáltatásait. A kampánystratégia legkorábbi összefoglalója Quintus Tullius Cicero, a híres szónok öccse volt, aki „*A hivatalra pályázók kézikönyve*” (*Commentariolum petitionis*) című munkájában összegezte tanácsait, a pozitív és negatív választási kampányra vonatkozó instrukcióit, amelyek részben máig érvényesek.³

A negyedik alfejezetben Lucius Licinius Murena pályafutását mutatja be a szerző, majd ismerteti Cicero *res militaris*, azaz a katonai erényekkel kapcsolatos gondolatait. A híres szónok a hadvezér elsőbbségét hangoztatja mind a *iurisprudentia*, mind az *eloquentia* terén, bár a *Corpus Ciceronianum* más forrásaiban már messze nem értékeli olyan sokra a háborús dicsőséget, ahogy azt *Pro Murenában*, valószínűleg Murena érdekében hangsúlyozta. Az ötödik alfejezetben a 63-as választáson alulmaradt Servius Sulpicius Rufus pályája, illetve Cicero *iurisprudentiához* és művelőihez fűződő viszonya rajzolódik ki az olvasó előtt. A perfectus orator eszméje Cicero ideális szónokról vallott gondolatait összegzi, külön ismertetve az ókori szónokképzés és szónoklattan jellemzőit. Mint oly sok mindenben, a szónoklattanban is felfedezhető az ókori görögök hatása, így természetesen Sokrates, Platon és Arisztotelész mellett Lykurgos, Pittakos, Gorgias és Thrasymakhos tanításaival is megismerkedhetünk.

A *Jog, vallás és retorika* második fejezete, öt további alfejezetre tagolódik, amelyekben a jogtörténeti megközelítés mellett külön hangsúlyt kap a filológiai szemléletmód is, azaz a beszéd elemzése kerül középpontba. A *fatum* fogalmát elemző passzusban a kifejezés jelentésének eredetét, etimológiai hátterét vizsgálja meg a szerző. A vetés istennőjének Ops Opifera-nak szentelt templom dedicatioja, illetve a tiszteletéhez kapcsolódó ünnepek rendje szolgál példaként a *legis actio sacramento in rem*, a római vallási és jogi aktusok szöveggéközpontúságára. „Az elmondandó szavak előre meghatározott, pontos rend szerint közölt, szabatos formájának” elve egyaránt meghatározta a vallási és a jogi eljárásokat. E vizsgálódás jelentősebb merituma a római jog mindmáig egyik legvitatottabb kérdésének, a *legis actio sacramento in rem*nek az eredetéről felállított hipotézis, ami a beszéd 26. paragrafusában leírt, az ingatlanok vindicatiojának szertartása kapcsán fogalmazódik meg. A szerző által elemzett példákból egy sajátos, a *legis actio*s eljárás eredete kapcsán hagyományosan megkülönböztetett magánharc- és szakrális elmélet sajátos, ezek elemeit szintézisbe foglaló rendszer bontakozik ki. A *legis actio sacramento in rem* eredetét vagy a magánharcban, vagy a szakralitásban kereső és jórészt egymás ellenében megfogalmazódó elméletek Nótári szerint éppen egymást erősítő, feltételező, egyazon irányba mutató elméletté integrálhatók. A szakrális elem a *vindicatio* eljárásában világosan megragadható egyfelől az eskü, másfelől az elmondandó *carmen* szó szerinti betartásának követelményében. A harc motívuma mind a *vindicatio* etimológiájában, mind pedig a lándzsa használatában megmutatkozik – a lándzsa használata kapcsán ugyanakkor Nótári rámutat azon szakrális többlettartalomra, amelyet az archaikus civiljogi perben is figyelembe kell vennünk. Mindezek alapján – hosszabban elemezve a civiljogi per és a *ius fetiale*, vagyis a béke és hadüzenet jogának párhuzamait – azon véleményre helyezkedik, hogy eredetileg a *legis actio sacramento in rem* eljárását is a fegyverekkel megvívott *ordalium* vezette el az általunk is ismert stádiumba.⁴

A *Pro Murena* huszonhetedik *paragraphus*át elemzi a munka harmadik fejezete. Nótári a házassági jog jellemzőit bemutató elemzésében Cicero nyomán az eljegyzés sajátosságait, és az ahhoz fűződő fogalmakat gyűjti egybe, majd áttér a házasság és a *manus*, a férj feleség feletti hatalmának megszerzése közötti viszonyra.⁵ A *manus* megszerzése Gaius alapján három módon volt lehetséges: az *usus*, a *confarreatio* és a *coemptio* útján. Az előző fejezetekhez hasonlóan, itt is etimológiai, jogtörténeti és filológiai aspektusból veti egybe a mű az elemzések tárgyát, visszaútal a *flamen Dialis*ra, s így többek között – ismereteink szerint a jogi szakirodalomban elsőként – szervesen beilleszti a *flamen Dialis* szerepét a házassági szertartásba, amivel egyúttal a római papság e jelentős reprezentánsának helyét is pontosabban meghatározza a *ius sacrum* körében.⁶

A harmadik fejezet harmadik alfejezete az *interpretatio*, mint fogalom etimológiai elemzését, és a hozzá fűződő jelentéstartalmak kialakulásának, változásának forrásokra támaszkodó bemutatását tartalmazza. A „*Summum ius summa iniuria*” proverbium jelentősége Rotterdami Erasmus munkásságában, azon belül az *Adagia* című mű kapcsán alkotja a kötet következő alfejezetét. Erasmus e fogalom elemzésekor Cicero több szövegére támaszkodik, így a *Pro Murenára* is. E gondolat távoli, de figyelemreméltó előképe a Radbruch-formulának. A „*ius est ars boni et aequi*” alapelv kapcsán, amelyet először Celsus fogalmazott meg, és amely Ulpianus közvetítésével maradt ránk a *Digestában*, a szerző hosszabban időz Ulpianus jogelméleti fejtegetéseinél, amelyek szerint a jogászoknak mintegy papi hivatásként kell foglalkozásukat gyakorolniuk, hiszen az igazságot kell tisztelniük, a jó és a méltányos ismeretét terjeszteni, a jogost a jogtalantól, a megengedettet a tilostól elválasztva. Nótári rámutat, hogy az ulpianusi *suum cuique tribuere*-elvvel egybecseng a cicerói *Topica* azon helye, ahol Cicero a *ius civilét* úgy határozza meg, mint az egyazon államba tartozók számára,

javaik megtartásának céljából megalkotott *aequitast*. Ezt követően kategorizálja az *aequitas*ra vonatkozó szöveghelyeket Cicero életművében, és megállapítja, hogy bizonyos esetekben az *aequitas* mint a *ius* ellentéte szerepel, más esetekben az *aequitas-ius-lex* hármassággal lehet találkozni, másutt az *aequitas* nem egyéb, mint a jogértelmezés eszköze, megint máshol pedig az *aequitas* mint a *ius* szinonimája, a *iustitia* egyik megjelenési formája kerül említésre.⁷

A *Jog, vallás és retorika* koncepciója, a számos aspektusból megvizsgált szöveghelyek nem tették könnyűvé a szerző munkáját, mégis joggal érezhetjük úgy, hogy Nótári Tamás képes volt jól eleget tenni az önmaga által felállított magas követelményeknek. Nagy erénye a műnek, hogy a gyakorlatban is sikerrel megvalósította a kötet alapkoncepcióját, az interdiszciplináris, komplex elemzést, amelynek eredménye a koherens, a vizsgált aspektusok között fennálló kapcsolatokat és összefüggéseket bemutató monográfia. Külön említést érdemel – bár a szerzőnél már megszokhattuk – a részletes jegyzetapparátus, a gazdag bibliográfia és forrásmutató. A könyv szakmai, tudományos megalapozottságát tovább mélyíti a latinul és magyarul egyaránt közölt idézetek citálása. A *Jog, vallás és retorika* nyomdai kivitele, igényes tipográfiája a kiadót dicséri. Amellett, hogy a mű elsősorban a tudományos olvasóközönség számára született meg, a római kultúra és jog iránt érdeklődő laikus olvasóközönség számára is érdekes olvasmányélményt nyújthat.

¹ A szerzők a Károli Gáspár Református Egyetem PhD hallgatói

² Ehhez lásd Nótári T.: *Studiorum atque artium contentio* (Cic. Mur. 22–30). *Aetas* 1999/1–2. 224–243; *Jogtudomány és retorika – Cicero pro Murena* 26. *Jogtudományi Közlöny* 2001/12. 470–483.; *Quaestio de ambitu*. *Collega* 2001/5. 43–48; *De oratoris perfecti institutione*. *Collega* 2003/3. 47–54; *Megjegyzések a modern büntetőeljárás alapelvek római előzményeihez*. In: A Büntető Törvénykönyv és a Büntető Eljárás Törvény módosításának elméleti és gyakorlati kérdései. Budapest 2003. 97–103; *Servius Sulpicius Rufus képe Cicerónál és Quintilianusnál*. *Jogelméleti Szemle* 2008/2.

³ E munkát a szerző korábban teljes terjedelemben magyar nyelven is közzétette. Németh Gy.–Nótári T.: *Hogyan nyerjük meg a választásokat? Quintus Tullius Cicero: A hivatalra pályázók kézikönyve*. Szeged 2006.

⁴ Vö. Nótári T.: *Szakralitás és szimbolikus harc – adalékok a legis actio sacramento in rem eredetéhez*. In: Jogi kultúrák, processzusok, rituálék, szimbólumok. Szerk. Mezey B. Budapest 2006. 267–292; *Duellum sacrum – gondolatok a legis actio sacramento in rem eredete kapcsán*. *Állam- és Jogtudomány* 2006/1. 87–113; *Comments on the Origin of the legis actio sacramento in rem*. *Acta Juridica Hungarica* 2006/2. 133–155; *Excantatio és evocatio a római szakrális jogban*. *Collega* 2003/1. 94–97; *Numen és numinozítás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai*. *Aetas* 2003/3–4. 33–54; *On Some Aspects of the Roman Concept of Authority*. *Acta Juridica Hungarica* 2005/1–2. 95–114; *Festuca autem utebantur quasi hastae loco*. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae* 41 (2004) 133–162; *The Spear as the Symbol of Property and Power in Ancient Rome*. *Acta Juridica Hungarica* 2007/3. 231–257; *Verba Carminis – On a Cardinal Point of Archaic Roman Law*. *Acta Juridica Hungarica* 2008/2. 203–220.

⁵ Vö. Nótári T.: *De matrimonio cum manu*. *Jogtörténeti Szemle* 2005/2. 52–65; *Minden menyasszonyt Gaiának hívtak? Adalék a római házassági szertartás egy eleméhez*. *Jogelméleti Szemle* 2007/1; *Remarks on Roman Marriage and Divorce*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Iuridica* 48 (2008) 319–340.

⁶ Bővebben e kérdésekhez lásd Nótári T.: *The Function of the Flamen Dialis in the Marriage Ceremony*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Iuridica* 45 (2004) 157–165.

⁷ Ehhez bővebben lásd Nótári T.: *Megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti hátteréhez*. *Jogtudományi Közlöny* 2004/7–8. 221–229; *Summum ius summa iniuria – Comments on the Historical Background of a Legal Maxim of Interpretation*. *Acta Juridica Hungarica* 2004/1–2. 301–321; *De summo iure summaque iniuria apud Ciceronem*. *Vox Latina* 43 (2007) 346–350; *Summum ius summa iniuria*. *Magyar Jog* 2004/7. 385–393.